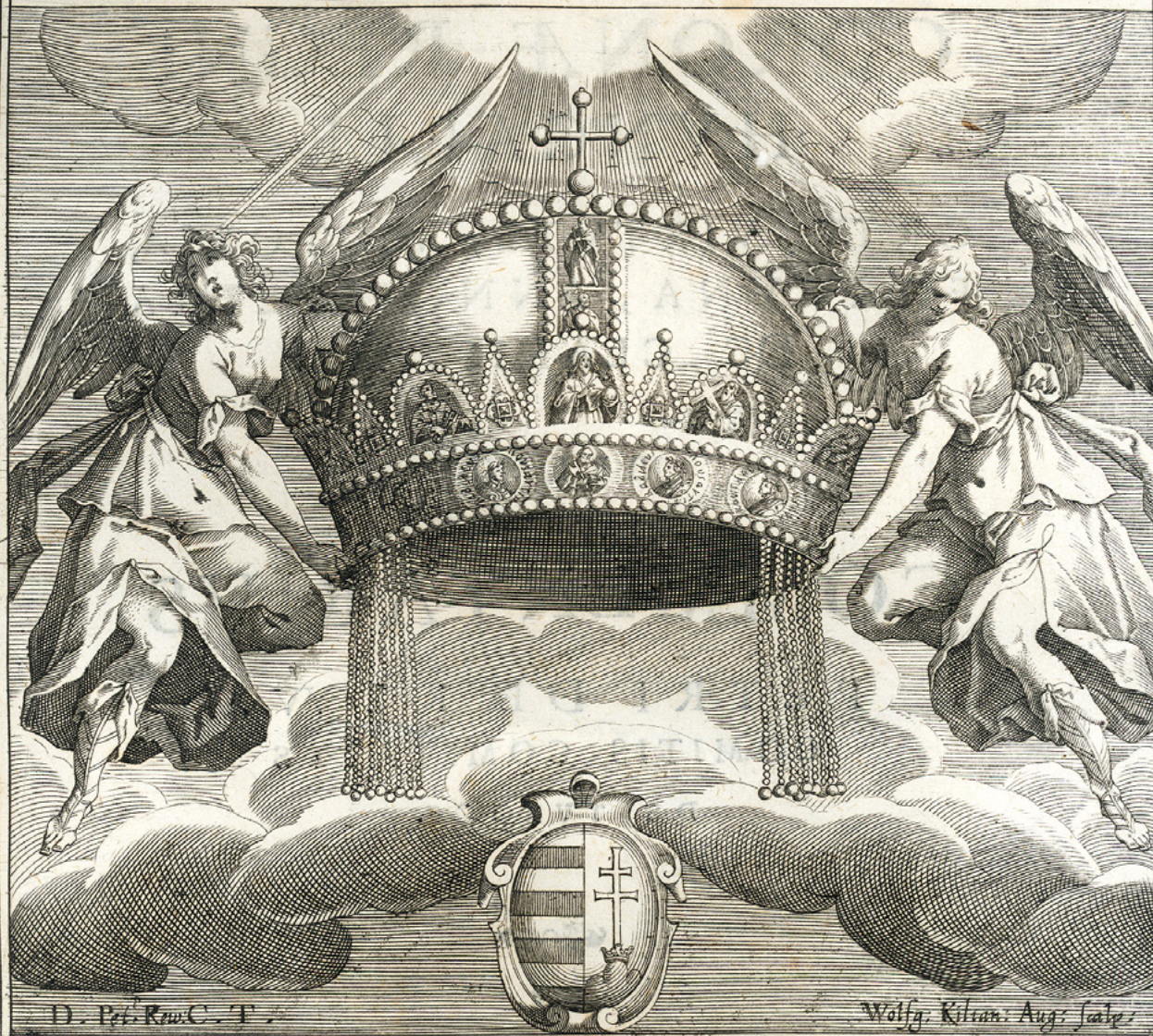

SACRA, ANGELICA, ET APOSTOLICA REGNI
HUNGARIAE CORONA.

Nobile cæligeno resplendens lumine sydus
Dignius anne polo! dignius anne solo!
Fulge sic patriæ: ne fati fera potestas
Te cæli rursus cogat adire lares.

Szétváló múltértelmezések

Evangelikus, református és unitárius alternatívák Szent István és a Szent Korona katolikus történeti hagyományára

A reformátori tanításokat követő lelkészek, teológusok, történészek és költők a 16. században egy sajátos kihívás elé néztek: ki kellett alakítaniuk saját, önálló interpretációjukat a honi történelemről. Bizonyos 16. századi kezdemények mellett, illetve után – zsidó–magyar sorspárhuzam hangsúlyozása, a „romlás okainak” kutatása, eszkatologikus irodalom, Mátyás-kultusz¹ – a 17. században már új témák felé fordult a protestáns szerzők figyelme. A II. Mátyás körül csoportosuló, jellemzően evangélikus értelmiségi-főúri elit felfedezte magának a Szent Koronát, mint olyan jelképet, amelyvel azonosulni tud, s amelynek történetét a saját érdekeinek és értékrendjének megfelelően tudja kifejteni. Más közegben formálódott a református műtszemlélet: lelkipásztorok, egyházi írók foglalkoztak a honi históriával, és elsősorban nem történelmi,

hanem teológiai és különösen hitvitázó írásokban. Mivel tehát a múltról való diskurzus fő terepe a katolikus féllel folytatott intenzív polémia lett, a református szerzők egyre többször írtak az ellenoldal legfontosabb történelmi ikonjáról, Szent Istvánról, illetve a magyarok keresztény hitre téréséről. A 18. században a két érdeklődési irány, illetve a két különböző érvkészlet összeadódott, és egy sajátos ellen-narratíva fogalmazódott meg protestáns oldalon a katolikus államalapítási hagyománnyal szemben.

A felségjelvény igézetében: koronaversek, koronaábrázolások, koronatörténetek evangélikus szerzőktől a 17. század elején

Az 1604–1606-ban zajló Bocskai-felkelés, majd az 1608-as „kiegyezés” eseményei felkeltették az érdeklődést a Szent Korona iránt. A felségjelvényt mint legitimáló

uralmi jelképet már Bocskai hívei is szívesen látták volna fejedelmük fején. Johannes Bocatius, Bocskai István tudós diplomatája 1605-ben írt szatirikus dialógusában – amelylyel a felkelés németországi elfogadtatását kívánta elérni – azt a követelést adta a Bocskai-párti magyar szereplő szájába, hogy a korona hozassék haza az országba.² Bocatius emellett írt egy hosszú elégiát a felségjelvényhez, amelyben már említette annak fordultatos történetét. A vers fő üzenete, hogy saját nemzetbeli királyra van szükség (azaz Bocskaira), akit a Szent Koronával kell megkoronázni. Bocatius a vers végén kirohant intézett a császár és V. Pál pápa ellen is, és harcosan kiállt a felkelés igazsága mellett. Így a korona, mint szimbólum összekapcsolódott a Bocskai-felkelés deklarált céljaival: az „igaz hit” (vagyis a protestáns egyházak) megoltalmazásával, a császár és király elleni „jogos” fellépéssel, illetve az ország és a rendek jogainak védelmével.³

Bocskai fejére ugyan nem került rá a Szent Korona (igaz, rákerült egy másik),⁴ de az 1608. évi események tovább erősítették a felségjelvény szimbolikus jelentőségét. Mint ismert, az 1606. évi bécsi és zsitvatoroki békét ellenző Rudolf császár 1608-ban kénytelen volt meghátrálni testvére, Mátyás főherceg és a vele szövetséges magyar, morva és ausztriai rendek előtt: egyebek mellett lemondott a magyar királyi trónról, és fivére rendelkezésére bocsátotta a magyar felségjelvényeket. A kortársak szemében a Szent Korona és Prágából való „hazatérése” szimbólum lett, amely összekapcsolódott Mátyás megkoronázásával, a két békeegyezmény törvénybe iktatásával, a rendi jogok és a vallásszabadság garantálásával, vagyis az uralkodó és a rendek közti „kiegyezéssel”.⁵ A koronának ez az újfajta tisztelete, illetve szimbólumként való értelmezése számos formában megnyilvánult – eleinte kizárólag protestáns (evangélikus) oldalon.

Az elsőként említhető Illésházy István, aki az 1608 júliusában tartott beszédében Mátyás főherceg királlyá választása mellett érvelt a Kassára összegyűlt magyar rendek előtt. Illésházy kiemelte, hogy a főherceg megvédte a magyar nemzet régi szabadságait, s eme érdemeiért azt a jutalmat kapta Istentől, hogy az „angyali Szent Koronát” visszahozhatta az országba. A leendő nádor emellett párhuzamot vont Hunyadi Mátyás és a főherceg között, mivel mindketten idegen földről, vérontás nélkül szereztek vissza a felségjelvényt.⁶ Berger Illés, az evangélikus származású „koszorús császári költő”, később udvari történész ugyanebben az évben tartott, Mátyás főherceghez címzett

szónoklatában szintén ünnepelte a leendő királyt, illetve még nagyobb hangsúlyt helyezett a korona történetiségére, szimbolikus jelentőségére. Munkája több olyan elemet tartalmaz (a „bolyongó”, „cselekvő” korona képzete, a fejék és Magyarország sorsának összekapcsolása stb.), amelyek aztán Révay Péter meghatározó munkájában, a *Commentarius*ában is felbukkannak.⁷ Ide kívánczik még az ugyancsak evangélikus Jeszenszky (Jessenius) Jánosnak, II. Mátyás orvosának, később V. (pfalzi) Frigyes cseh király diplomatájának a neve, aki 1609-ben egy kis munkát írt II. Mátyás megkoronázásáról – e mű szintén ösztönzőleg hatott később Révayra.⁸

Nagyon jellemző még témánk szempontjából Lackner Kristóf viszonya a magyar koronához. Az aranyművesből tudós soproni polgármesterré és íróvá lett, evangélikus hitét szilárdan megőrző és védelmező Lackner ugyanolyan örömmel fogadta az 1608. évi eseményeket, mint általában a protestáns értelmiség. Önéletrajzában II. Mátyást Magyarország atyjának nevezte, és egy kis munkát bocsátott közre a főherceg hatalomra kerülése tiszteletére.⁹ Lackner három koronázáson is részt vett városa követeként (1608, 1613, 1618). Emlékirataiban büszkén írta, hogy 1618-ban ő is jelen volt a koronának az őrzési helyéről való ünnepélyes kivételénél és visszahelyezésénél: látta a koronát, „e hatalmas kincset” (*thesaurum tantum*), s megérintette a felségjelvényeket.¹⁰ Polgármesterként 1618-ban felfestette a Szent Koronát a soproni Tűztorony belső részére, tehát a városi reprezentációban is felhasználta a jelképet.¹¹ Témánk szempontjából a legfontosabb alkotása az 1615-ben megjelent *Coronae Hungariae emblematica descriptio* című munkája, amely egy emblematikusan királytükör.¹² Művében elhelyezte a Szent Korona metszetképét elől- és hátulnézetből, ám annak drágaköveit és zománcképeit emblémákkal helyettesítette – eme emblémák magyarozatát tartalmazza a könyv.¹³

Itt kell szólnunk – először – Révay Péterről (1568–1622), a Bécsben és Strassburgban iskolázott, tudós evangélikus főúrról, illetve koronaőrrel, aki II. Mátyás odaadó híve, hatalomra jutásának tevékeny előmozdítója volt.¹⁴ 1613-ban megjelent nagy hatású munkájának, a *Commentarius*nak a témája a korona története. A felségjelvény az ő szemében egyszerre jelképezte az ország boldogulásának zálogát, a magyar rendek kiváltságait, illetve az uralkodó és az ország közötti szövetséget. Fő kulcsszava a *concordia*, az egyetértés, ami nemcsak a királyra és az országra, hanem az országlakosok egymáshoz való viszonyára

is vonatkozik. Ennek jegyében gesztusokat tett a katolikus műltszemlélet, a korona hagyományos eredete, sőt a *Patrona Hungariae* kultusza felé is.¹⁵ Művének főszereplője, a Szent Korona a könyv elején szép metszetet kapott, amely ábrázolás később szintén nagy karriert futott be.¹⁶

Révay Péter *Monarchiája* és a bizánci koronaeredeztetés

1619–1622 között írt kései munkájában, a *Monarchiában* elkomorult Révay hangja. Amikor művét megírta, minden veszni látott: az 1608-as kiegyezés is és a *concordia* is. A harmincéves háború kezdetén, a protestánsüldöző II. Ferdinánd uralma és az ex-jezsuita Pázmány Péter érseksége alatt, a fellángoló felekezeti viszályok és Bethlen Gábor támadása közepette Révay már olyan magyar történetet írt, amelyben klérus- és pápaellenes hangot ütött meg, és jelezte bizalmatlanságát az aktuális uralkodóval szemben.¹⁷ E művében már szembefordult a katolikus koronatorténnel is. Ennek előzménye, hogy le tudta olvasni az uralkodó nevét a felségjelvény hátsó részén lévő Konstantinos-zománcképen – tovább azonban nem jutott a felirat megfejtésében –,¹⁸ és felfedezése birtokában új eredetet gondolt ki neki. Eszerint Nagy Konstantin, az első keresztény császár készítette a felségjelvényt, s azt I. Szilveszter pápának adományozta, majd századok múltán II. Szilveszter elküldte Istvánnak. Révay nem szakított tehát teljesen a hagyományos verzióval, a római eredettel – pontosabban „közvetítéssel” –, de már egy hosszú bekezdésben hangsúlyozta: kizárt, hogy a pápa készítette volna a fejéket, hiszen ennek ellentmondanak a korona görög császárképei és feliratai.¹⁹

Ez a verzió sokkal rokonszenvesebb volt az evangélikus szerzőknek, mint a hagyományos származtatás, így a későbbiekben sokat idézték, és egyben továbbfejlesztették. A koronaőr munkája nyomán Czvittinger Dávid, a selmeci jeles biográfus 1711. évi *Specimen Ungariae literatae* című munkájában²⁰ megtámadta a Hartvik-legendát, a katolikus Szent István-kultusz sarokkövét:²¹ rámutatott ugyanis, hogy Révay felfedezése, vagyis a bizánci eredet cáfolja a Hartvik-legendában olvasható történetet a korona pápai készíttetéséről.²² Martin Schmeizel, a magyar származású jénai professzor szintén ismerte és elismerte Révay elméletét.²³ Végül Bél Mátyás, a Pozsonyban élő polihisztor (egyben lutheránus lelkész) a Révay-féle görög származtatást felhasználva már a hírhedt 17. századi hamisítvány, a Szilveszter-bulla hitelességét kérdőjelezte

meg – amelyben szintén az szerepel, hogy a pápa készítette a koronát.²⁴ Kialakult tehát egy evangélikus elmélet a Szent Korona eredetéről, amely hangsúlyosan szembefordult a katolikus tradícióval.²⁵

Református szerzők Szent Istvánról: az elutasítástól a „tisza hitű” államalapító képzetéig

A református szerzők történelemszemléletében a korona kérdése sokáig nem játszott fontos szerepet, Szent Istvánnal kapcsolatban azonban kialakították saját nézőpontjukat. Világkrónikájában Benczédi Székely István elítélte az első magyar királyt, amiért behozta a „pápa tudományát”, és azért is, mert az általa átvett kereszténység „nem az írás szerint való” volt.²⁶ Ez a negatív, kritikus vélemény uralkodik aztán a 16–17. században, s ez jelenik meg a katolikus féllal folytatott hitvitázó írásokban is, kiegészülve István Szűz Mária iránti tiszteletének, illetve országfelajánlásának bírálatával. Benczédi Székely elmarasztalása visszhangzik Gönci György, Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István és Buzinkai Mihály munkáiban; emellett elítélően szól Szent Istvánról és kultuszáról Gyarmathi Miklós, Nadányi János és az erdélyi evangélikus Georg Haner is.²⁷ (Kivételek alig voltak: Heltai Gáspár,²⁸ Pósházi János²⁹ és Czeglédi István³⁰ neve említhető itt meg, akik enyhébben, illetve jóindulattal írtak az államalapító királyról.)³¹

Szent István figurájának sikeres katolikus propagálása miatt azonban változtatni kellett a negatív hozzáálláson. Ezt látta be a tudós református püspök, Kocsi Csergő János, aki a jezsuita Szentiványi Márton *Quindecim dilemmae* című műve ellen írt válaszában³² egy teljesen más megközelítést kínált. Felhasználta egyrészt Szent Istvánnak a fiához írott – vagy inkább íratott – *Intelmeit* (*Admonitiones*). Úgy vélte, hogy István eme művében a „tisza hit” fogalmazódik meg, amelyet a protestánsok „ma is” vallanak.³³ (A „tisza hitbe” persze nem fért bele István Mária-tisztelete, ezért ezt egyszerűen katolikus koholmánynak minősítette.)³⁴ Vagyis Kocsi Csergő János – Matthias Flacius, a nagy egyháztörténész reformátor nyomdokain járva – Szent Istvánból egy *testis veritatis* kreált, tehát olyasvalakit, aki az egyház „elzüllésének” időszakában is az igaz hitet vallotta.³⁵ Ezt igazolja a folytatás is, ugyanis szerzőnk kifejti, hogy a katolikusok később eltértek István hitétől³⁶ – sőt, a nyugati egyház már István korában is tévelygett, s maga a pápai udvar is igen esendő volt. Nem is Rómától kapta ezt a tiszta hitet István – folytatja az érvelését

Kocsi Csergő János –hanem a görög egyház papjaitól. Erre Szent László törvényeit hozza fel bizonyítékul, amelyek bizonyos cikkelyei valóban görög hatást mutatnak (a nagyböjt bizánci rítus szerinti megkezdésének parancsa, illetve a nős papokkal szembeni engedmények). Úgy vélte tehát –nem is alaptalanul –, hogy ezek a sajátosságok a görög rítusú egyház térítők munkájának a következményei.³⁷ A Kocsi Csergő János által megrajzolt új, pozitív Szent István-képet, illetve a szintén tőle származó „görög térítés”-teóriát kritika nélkül elfogadta és maradéktalanul átemelte nagy kálvinista egyháztörténetébe Debreceni Ember Pál –a püspök ismerőse és patronáltja –,³⁸ s ezzel szélesebb ismertséget adott neki.³⁹

Schwarz Gottfried és a „görög hittérítés” elméletének kidolgozása

Az államalapítással, Szent Istvánnal és a Szent Koronával kapcsolatban megfogalmazódó protestáns állításokat a Németországba emigrált lutheránus tudós, Schwarz Gottfried (1708–1786)⁴⁰ forrasztotta egybe, és új adatok, érvek bevonásával nagyszabású elméletté alakította. Könyvében elsősorban azt kívánta bizonyítani, hogy a magyarság keresztény hitre térése a bizánci rítusú egyházhoz köthető⁴¹ –vagyis Kocsi Csergő János felvetéséből indult ki. Ám a korábbi protestáns érvekészletet kiegészítette bizonyos bizánci történeti kútfők elbeszélésével, miszerint két magyar főember –Bulcsú, illetve Gyula– a 10. század közepén megkeresztelkedett Bizáncban. Az eseményről, illetve eseményekről több bizánci forrás is beszámol, legelőször Ióánnés Skylitzés, aki megemlíti azt is, hogy Gyula látogatásakor Theophylaktos konstantinápolyi pátriárka felszentelte Hierotheost Turkia (Magyarország) püspökévé, s Gyulával Magyarországra küldte, ahol aztán a püspök sok embert megtérített.⁴² Schwarz úgy vélte, az ortodox püspököt behozó „erdélyi” Gyulának, és ugyancsak megkeresztelt lányának, Saroltnak, Géza feleségének köszönhető Géza fejedelem és az egész magyar nép megtérése –nem pedig a nyugati térítőpapoknak.⁴³ Ezzel nem titkolt célja az volt, hogy a magyarság megtérítésének „monopóliumát” elragadja a katolikus egyháztól, s ezzel aláássa tekintélyét.⁴⁴

Schwarz nem állt meg itt, és a Szent Korona eredetét is a magyar főemberek bizánci utazásához kötötte. Úgy vélte ugyanis, hogy bizonyára eme alkalommal kapta Bulcsú vagy Gyula a császártól a fejéket.⁴⁵ De a magyar címerben lévő kettős keresztnek is görög eredetet gondolt ki (egyébként nem is alaptalanul).⁴⁶ A lutheránus tudós azonban tisztában

volt azzal, hogy ezek az új következtetések nem állhatnak biztos lábakon mindaddig, amíg nem cáfolja meg a hagyományos, katolikus államalapítás-narratívát –illetve annak fő tartóoszlopait, a Hartvik-legendát és a koholt Szilveszter-bullát. Ezért nagy apparátussal, tudós érveléssel kétségbe vonta hitelességüket –amivel hatalmas felzúdulást váltott ki a katolikus oldalon.⁴⁷

Erdélyi egyháztörténetírók Szent Istvánról: Bod Péter és az unitárius *Historia*

Kéziratos egyháztörténetében az erdélyi református tudós, Bod Péter⁴⁸ teljes mértékben elfogadta és átvette Schwarz eredményeit, vagyis az *Initia* állításait beépítette saját narratívájába. A tárgyalt korszakot, vagyis az államalapítást és István uralkodását tekintve Bod alig mond újat; legfeljebb csak kiegészíti egy-két adattal evangélikus kollégája elméletét. Ezek közül a legérdekesebb, hogy továbbgondolja a korona eredetét, s azt állítja, hogy a Szent Koronát bizonyára a „hitben megmaradó” Gyula kapta meg a bizánci császártól.⁴⁹ Emellett Bod Péter a *Patrona Hungariae*-eszme bírálatában tűnik még ki, illetve rúkkol elő új érvekkel. Kései fejleménynek tartja Szűz Mária magyarországi tiszteletét, amit szerinte az is bizonyítja, hogy sokáig nem Máriát, hanem Szent Lászlót vésték a magyar királyok a pénzeikre, s csak II. Ulászló (valójában Hunyadi Mátyás) helyezte az érmékre a Szűzanyát.⁵⁰

A 18. század második felében született még egy nagy egyháztörténet Erdélyben. Kénosi Tózsér János (1708–1772) és Uzoni Fosztó István (1729–1778) a sok üldöztetést és megbélyegzést elszenvedett erdélyi unitárius egyház történetét állította össze –mindketten az egyház lelkeszei voltak.⁵¹ E műben olvasható a legnegatívabb Szent István-portré. A gyűlölt római katolikus egyházat Erdélybe bevezető király úgy jelenik meg, mint egy keresztényüldöző Nero, aki vadállatok elé veti az embereket, lerombolja az igaz hitű ariánusok templomait (az ariánusokra az unitáriusok mint elődeikre tekintettek), és szolgaságba taszítja a magyarságot.⁵² Eme igen elítélő jellemzés mögött felsejlik Mária Terézia magyar királynő (1740–1780) alakja is, akinek az uralkodása alatt az unitáriusokat újabb retorziók érték az állam részéről.⁵³

A koronakutatás két nagy református alakja a 18. század végén: Weszprémi István és Decsy Sámuel

Amikor a korona 1790-ben hazatért újabb, bécsi „fogságából”, a tudósoknak alkalma nyílt megvizsgálni. Sokan írtak ekkor nemzeti ereklyénkről, de az egyik

legeredményesebb „koronakutató” a református orvos és biográfus, Weszprémi István (1723–1799) volt,⁵⁴ aki 1790 és 1792 között publikálta a felségjelvényről szóló tanulmányait. Az elsők között hozta nyilvánosságra a korona görög zománcképeinek feliratait, szinte hiba nélkül.⁵⁵ Jól azonosította az 1071 és 1078 között uralkodó VII. Dukasz Mihály császárt az abroncs hátsó részéből kiemelkedő zománcképen.⁵⁶ Az uralkodó képmásából kiindulva határozottan kizárta, hogy Istvánt a Szent Koronával koronázták meg – ez a megállapítás egy sor addigi elméletet felborított.⁵⁷ Szintén nagyon fontos volt, hogy a császárkép alapján rájött: a „Γεωβιτζάς” (Geobitzász) névvel ellátott zománckép a VII. Dukasz Mihállyal egy időben élt I. Géza magyar királyt (1074–1077) ábrázolja.⁵⁸ Végül azt is helyesen állapította meg, hogy bizonyára Dukasz Mihály császár küldte a magyar uralkodónak a koronát.⁵⁹

1792-ben megjelent nagy koronatorténében az ugyancsak református és ugyancsak orvosi végzettségű Decsy Sámuel (1742–1816)⁶⁰ Weszprémi nyomdokain haladt az új eredmények ismertetésében, de neki arra is volt gondolja, hogy cáfolja a korona származásával kapcsolatos régi és új tévképzeteket (köztük Révayét is, de a kortárs katolikus szerzőkét is). Emellett kritikával illette a katolikus államalapítás-narratíva minden elemét (a pápa által küldött korona legendáját, a Hartvik-legenda elbeszélését és a Szilveszter-bullát).⁶¹ Ő tehát folytatta a nagy vitatémákat, és láthatóan jól ismerte a korábbi protestáns tudósok műveit (nagy tisztelettel írt Schwarzról, és sok helyen támaszkodott rá). De már nem a felekezeti nézőpont volt a fontos neki, hanem sokkal inkább egy felvilágosult, nemzeti narratíva megteremtése.

Ugyancsak ő volt az, aki igyekezett racionalizálni István alakját: elismerte nagyságát, de nem tartotta szent királynak, hanem esendő embernek, akinek voltak bűnei is.⁶²

Záró gondolatok

A vizsgált szerzők tudományos eredményei, illetve az általuk megkezdett kutatási irányok sok esetben helyesek voltak – elég itt a korona görög eredetének felvetésére, a Szilveszter-bulla kritikájára, vagy a 10–11. századi bizánci–magyar kapcsolatok részleges felderítésére gondolni. A protestáns történettudósok bizonyos mértékig „előnyben voltak” a katolikusokkal szemben, mivel őket nem kötötte a Szent István és a korona iránti vallásos tisztelet, így szabadabban közelítettek e témákhoz. Ugyanakkor a 18. századi szerzők – Kocsi Csergő János, Debreceni Ember Pál, Schwarz Gottfried, Bod Péter, valamint az unitárius szerzőpáros – már valóságos ellenarratívákat, alternatív államalapítás-történeteket dolgoztak ki a katolikus történeti hagyománnyal szemben, amelyek a helyes meglátások mellett sok túlzást és tévedést tartalmaztak. Ahogy azt láttuk, a felekezeti látószög csak a 18. század végén halványodott el, Weszprémi és Decsy munkáiban. A hosszú századokon át, szerzőről szerzőre építkező elméletek, kutatási irányok azt bizonyítják, hogy létezett a korszakban egy konfesszionális alapon elhatárolható protestáns múltszemlélet, illetve egy szervesen, külön fejlődő protestáns történetírás, ahová olyan művek sorolhatók, amelyeket jelentősen befolyásolt a protestáns történelemszemlélet, a katolikus történeti hagyománnyal való konfrontáció, illetve a korábbi (vagy éppen kortárs) protestáns szerzők megállapításai.

A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült. A témáról a közelmúltban bővebben is írtam. Ld. *Tóth Gergely*: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század). Budapest, 2016. Mindazonáltal, ahogy a kötetben szereplő másik tanulmányomban, a jelen írásomban is igyekeztem kibővíteni a kutatást néhány új szemponttal, illetve a korszakból származó – de az említett kötetből valamilyen okból kimaradt – forrásmunkák, illetve képzőművészeti alkotások vizsgálatával.

¹ A „romlás okainak” kutatására, a zsidó–magyar sorspárhuzamra, és az ún. wittenbergi (biblikus alapú) időszemlélet honi hatására, illetve a 16.

századi magyarországi eszkatologikus irodalomra ld. *Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991.; *Uő*: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. Még ld. *Győri L. János*: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikatori irodalomban. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerk. G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 29–52. A dánieli prófécia magyarországi értelmezéseire még ld. *Bene Sándor*: Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás. In: *Clio inter arma*, 87–116. Hunyadi

Mátyás protestáns kultuszára újabban, további irodalommal ld. *Tóth Gergely*: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma*, 134–135.

² „Térjen vissza hozzánk a korona, amelyet az ország határozataival és a honi törvényekkel ellentétben mindeddig külhonban őriztek a németek, nemzetünknek, illetve nemzetünk királyhoz való hűségének nagy sérelmére és szegyenére. Adjátok vissza és ne zargassatok minket. Ígérjük: azonnal letesszük a fegyvert.” („Redeat ad nos corona, contra statuta regni, patriasque leges hactenus in peregrina regione per Germanos in magnum gentis nostrae eiusdemque fidelitatis erga suum regem praeiudicium, et infamiam reposita. Illam reddite, nec nobis negotium facessite.

Quam mox promittimus arma nos posituros.”) *Johannes Bocatius*: Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. – Magyar német-harc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról. S. a. r., ford., jegyz. Tóth Gergely, bev. Kees Teszelszky, Tóth Gergely. Budapest, 2014. I. 18. Tanulmányos a folytatás is: a német szereplő ugyanis azon élcelődik, hogy Bocskai a koronára „ácsingózik”, s a magyar szereplő a viszontválaszában ezt nem is tagadja. Ld. uo. I. 19–20.

3 Az elégia címe: *Ad coronam Hungaricam* („a magyar koronához”). Záró sorai: „ország régi hatalma, s a hit hogy megmeneküljön, / Szent Koronánk, oltalmazza te is ősi ére-nyünk.” („Ut stet salva fides, regnique antiqua potestas, / Tu quoque, Sancta, decus tueare, Corona, patritum.”) Ld. *Johannes Bocatius*: Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. – Magyar német-harc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról. S. a. r., ford., jegyz. Tóth Gergely, bev. Kees Teszelszky, Tóth Gergely. Budapest, 2014. App. I. 100–101. Egy rövidebb versében (*Ad gentem Hungaricam*) Bocatius arra céloz: új királyra van szükség, s a szerző inti a magyar nemzetet, hogy keresse meg ezt az új királyt (akinek a személye aligha lehet kétséges): „István hordta, az első pannonföldi apostol, / s most idefestve emitt látod, nép, koronád, / senki királyod nem lesz, csak ha e szent koronát a / szent fejen elhelyezik, így tisztelve meg azt. / Szent koronát s eme szent embert fürkésze a pannon: / férfit vágyik a hon, s férfi honát keresi.” („Quod Stephanus Primus gestavit Apostolus orbis / Pannonici, heic pictum, gens, diadema vides, / nemo potest rex esse tuus, quam cuius honestat / haec eadem sanctum sancta Corona caput. / Quaere Coronam et quaere virum, Gens Hungara, sanctum, / Regna viros poscunt et sua Regna viri.”) Ld. Uo. App. II. 1–6. A második sorból („heic pictum... diadema vides”) arra következtethetünk, hogy a korona valamilyen ábrázolásához íródott, ám ez nem maradt fenn. Bocatius munkájának aktuálpolitikai tartalmára, különösen a Szent Korona szimbólum-jellegének a szerző általi tematizálására még ld. *Kees Teszelszky*: A Hungaroteutomachia és a magyar Szent Korona. In: Uo. 39–78., különösen 69–78.

4 Bocskait minden bizonnyal megkoronázta a nagyvezír az általa hozott koronával (az ún. Bocskai-koronával) 1605. november 11-i nevezetes rákosmezei találkozójuk során, hiába igyekezett a fejedelem mást híresztelni – elsősorban éppen Bocatiuson keresztül, aki *Relatio* című munkájában azt írta, hogy Bocskai elhárította magától a felségjelvényt. Ld. *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona, 140–152. A találkozóra még ld. *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár – Monográfiák 27) Budapest, 2010. 383–386.; *Papp Sándor*: Török szövetség, Habsburg kiegészés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2014. 224–237.

5 Az eseményekre és a koronának a korszakban kialakuló új szimbolikájára ld. *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona, 159–214.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár – Monográfiák 27) Budapest, 2010. 393–403.; *Uő*: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. Történelmi Szemle 57 (2015) 1. 57.

6 *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona, 186–189. A szónoklatot fordításban ld. uo. 342–345.

7 Uo. 177–203. Berger munkájának fordítását ld. uo. 327–341.

8 A mű címe: *Johannes Jessenius a Jessen [Jeszzenszky János]: Regis Ungariae Matthiae II. coronatio*. Vienna Austriae, 1609. A műre és Révay *Commentarius*-ára gyakorolt hatására ld. *Ruttkay László*: Jeszenszky (Jessenius) János és kora. 1566–1621. Budapest, 1971. 174–178.; *Bónis György*: Révay Péter. (Irodalomtörténeti Füzetek 104) Budapest, 1981. 44–45.; *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona, 205–214.; *Teszelszky, K.*: A magyar korona megjelenése, 4–5. Bizonyos törtérelmi érdeklődés már Jeszenszky-nél is felfedezhető, ugyanis röviden érinti művében az apostoli keresztnek és a koronának a Hartvik-legendában található hagyományos eredettörténetét. Ld. *Johannes Jessenius a Jessen [Jeszzenszky János]: Regis Ungariae Matthiae II. coronatio*. Vienna Austriae, 1609. Cjr.

9 Ld. *Lackner Kristófnak*, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. – Vitae Christophori Lackner I. U. D. Hominis, brevis consignatio. A szöveget gond. és ford., jegyz. és bev.: Tóth Gergely. (Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 5) Sopron, 2008. XXVI. fej. (114–115.)

10 Uo. XXXVII. fej. (134–137.) 11.

11 „A torony belső részén látni lehet a Bátorság és a Béke alakját a Magyar Királyság koronájával, amelyet repülő angyalok babérkoszorúval és trombitákkal vesznek körül. Hasonlóképpen a Magyar Királyság címerét is megalkotta új formában [t. i. Lackner – T. G.], de mégis megfelelő módon: a kettős keresztet a megfeszített Krisztus látható, a négy folyót pedig a hullámokban sodródó betűkkel – úgymint „Duna”, „Dráva”, „Tisza”, „Száva” – fejezte ki.” („Sicuti et in parte interiori Turris cernere licet figuram Fortitudinis et Pacis cum Corona Regni Hungariae, quam volitantes Angeli laurea et Corona etiam tubis circumdant. Insignia pariter nova forma, tamen apposite, Regni Hungariae expressit ita, ut crux duplex Christum crucifixum monstret, et quatuor flumina literis fluctibus agitatis, utputa Danubialis, Dravi et Tybisci et Savi expressa sint.”) Ld. Uo. XXXVIII. fej. (138–139.) Kees Teszelszky úgy véli – alighanem helyesen –, hogy az angyalos koronaábrázolással Lackner minden bizonnyal Révay Péter alább bővebben is bemutatandó koronátörténetét, illetve a benne lévő koronametszetet utánozta. Ld. *Teszelszky, K.*: A magyar korona megjelenése, 7. Lackner egyébként ismerte és tisztelte Révayt, egyik munkáját neki

ajánlotta – vagyis a koronával kapcsolatos megnyilvánulásai esetében számolhatunk a koronaőr személyének és munkáinak a hatásával. Ld. *Tóth Gergely*: Előre megírt emlékezet: Lackner Kristóf különös önéletrajza. In: Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. – Vitae Christophori Lackner I. U. D. Hominis, brevis consignatio. A szöveget gond. és ford., jegyz. és bev.: Tóth Gergely. (Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 5) Sopron, 2008. 28., 29., 31.

12 *Christophorus Lackner: Coronae Hungariae emblematica descriptio*. Lavingae, 1615.

13 A koronáról készült két metszetet ld. uo. 38–39. Az emblémák a metszeten számozva vannak, amelyeket ennek megfelelő sorrendben magyaráz Lackner a könyvében. Ld. uo. 42–189. A műre ld. *Juhász János*: A Coronae Hungariae emblematica descriptio antik görög, antik latin és neolatin forrásainak feltárása (Adalékok Lackner Kristóf és Sopron város szellemi műveltségéhez). Szakdolgozat. Miskolc, 2010. (A mű szöveges átirásával); *Uő*: Adalékok Lackner Kristóf szellemi műveltségéhez. (A *Coronae Hungariae emblematica descriptio* című emblémás királytükör forrásainak feltárása). Publicationes Universitatis Miskolciensis tom. 14. (2009) fasc. 2. 263–285.

14 Életére mindmáig a legjobb munka: *Bónis György*: Révay Péter. (Irodalomtörténeti Füzetek 104) Budapest, 1981.

15 A mű címe: *Petrus de Rewa [Révay Péter]: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*. Augustae Vindelicorum, 1613. Magyar fordítása: *Révay Péter Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról*. Ford. Kulcsár Péter. In: A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1979. 195–232. A műre újabban ld. *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona, 215–291.

16 A metszetet ld. *Petrus de Rewa [Révay Péter]: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*. Augustae Vindelicorum, 1613. (címlap). A metszetre ld. *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest, 1973. 30.; *Bogyay Tamás*: Kritikai tallózás a Szentkorona körül. In: *Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojzer – Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. Szerk. Takács Imre et al. Budapest, 1991. 32–33.; *Buzási Enikő*: II. Ferdinánd mint magyar király (Justus Sustermans ismeretlen műve az egykori Legánés gyűjteményből). In: Uo. 152.; *Tóth Endre*: A koronázási jelvények kora újkori történetéhez. In: *Szvitok Róbert József – Tóth Endre*: A koronázási jelvények okmányai. (Bibliotheca Humanitatis Historica XVIII) Budapest, 2003. 5–30., 13–14.; *Teszelszky, K.*: A magyar korona megjelenése, 5–6. A metszettel kapcsolatban

a szakirodalom megállapította, hogy a Kilian által ábrázolt koronaabroncon lévő császár-képmások valójában Habsburg-uralkodók éremképei. Ld. *Buzási Enikő, Tóth Endre* itt idézett tanulmányait. A metszet jó minőségű, kinagyított fotóját megvizsgálva ehhez azt tehetjük hozzá, hogy az abroncon lévő képmások valóban 15–16. századi Habsburg-uralkodó-portrékat idéznek, ám e képmások közül kettőnek a peremén bal oldalon a görög „βασιλεύς” („király”, „császár”) szó olvasható, míg jobb oldalon a „[Κ]ουραντιν[ος]” [?] szó, amely esetleg a Konstantinos nevét jelöli – már csak azért is, mert az első v után következék, nem túl jól kiolvasható betű egy ligatúra is lehet [stigma, Ϛ], amely az σ betűket rövidíti. Mindez azon a két „éremképen” látható, amelyek közrefogják az abroncs közepén lévő, Buzási szerint Mátyás apostolt ábrázoló alakot – a két szélső éremkép görög feliratai elmosódottak, s inkább csak dekoratív jellegűek. A görög felirat összeolvasva azt jelentené: „(Konstantinos?) császár”. A metszet kinagyított fotóját – ahol mindez jól látható – ld. *Tóth Gergely*: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század). Budapest, 2016. (borító). Aligha lehet ezt máshogyan magyarázni, mint úgy, hogy Révay már ekkor, 1613-ban le tudta olvasni a „βασιλεύς” szót az abroncs hátsó részén lévő Dukász Mihály-, illetve Konstantinos-zománcképről (hiszen mindkettő feliratában szerepel ez a szó), s ennek megfelelően instruíta Kiliant a metszet elkészítésére. Ne feledjük, hogy Révay már a *Commentarius*ban is „keresztény királyok és császárok” képeit emlegeti a koronán. Ld. *Petrus de Rewa [Révay Péter]*: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius. Augustae Vindelicorum, 1613. 75.; *Révay Péter* Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, s jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról. Ford. Kulcsár Péter. In: A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1979. 224. A másik szó értelmezése problémásabb, de a „[Κ]ουραντιν[ος]”-olvasatot (helyesen: Κουραντινός) támogatja, hogy Révay alább tárgyalandó későbbi művében, a *Monarchiában* éppen a Konstantinos-zománcképről tudta leolvasni a császár nevét. Ld. a 18. jegyzetet.

17 A mű címe: *Petrus de Rewa [Révay Péter]*: De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd... Francofurti, 1659. A *Monarchia* tartalmára még ld. *Tóth Gergely*: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma*, 127–138.

18 „dum diligentius illustria quaedam signa antiquitatis illius collustrarem, et praesertim quid sibi vellent litterae Graecae, cum imagine et nomine Constantini in ipsa basi Sacrae Coronae expresso, contemplerer” Ld. *Petrus de Rewa [Révay Péter]*: De monarchia et sacra corona Regni

Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd... Francofurti, 1659. 141. Amint láttuk, talán ennek a felfedezésnek a nyoma fedezhető fel az 1613-as koronametszeten is. Ld. a 16. jegyzetet.

19 Ld. Uo. 141–143.

20 *David Czvittingerus*: Specimen Hungariae literatae... Francofurti et Lipsiae, 1711. Czvittingerre és művére ld. *S. Sárdi Margit*: Czvittinger Dávid bizonyossága. Irodalomtörténet 9 [59] (1977) 1. 3–17.; *Tarnai Andor*: Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a *Specimen*.) In: Uő: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. Kecskeméti Gábor. Budapest, 2004. (Historia Litteraria 16) 88–115.

21 Ld. másik tanulmányunkat a második kötetben.

22 Ld. *David Czvittingerus*: Specimen Hungariae literatae... Francofurti et Lipsiae, 1711. 5.

23 *Martinus Schmeizel*: Commentatio historica de coronis tam antiquis, quam modernis, speciatim de origine et fatis sacrae, angelicae et apostolicae Regni Hungariae coronae. Jenae, 1712. 213. Schmeizelre legújabbán ld. *Verók Attila*: Martin Schmeizel (1679–1747). Eger, 2015. (A jelzett műre ld. Uo. 33.) Még ld. *Tóth G.*: Szent István, Szent Korona, államalapítás, 69–72.

24 Ld. *Matthias Bel*: Notitia Hungariae novae historico-geographica [...] Tom. I. Viennae Austriae, 1735. 327. A Szilveszter-bullára ld. a másik tanulmányomat a második kötetben.

25 Révay újfajta eredeztetésnek a német protestáns tudósok között is akadtak hívei. Johann Christoph Becman bizonyos módosításokkal, de szintén elfogadta Révay bizánci koronaeredeztetését. Ld. *Johann Christoph Becman*: Syntagma dignitatum illustrium, civilium, sacrarum, equestrium... Francofurti et Lipsiae, 1696. 478. Igen érdekes Conrad Deichler 1709-ben készült dolgozata a Szent Koronáról, amelyben Révay nyomán azt írja, hogy a koronát Görögországban készítették, „amelyet onnan is vittek Magyarországra”, de megemlíti azt is, hogy egyesek szerint Szent László királynak szállt alá az égből. A Deichler által említett elmélet valószínűleg a 14. századi krónikaszerkesztményben is szereplő korona-látomással van kapcsolatban – ott viszont Gézára szállt a korona László szeme láttára. A művet ld. *Conradus Deichlerus*: Disputatio circularis de Corona Hungaria. (1709) In: Museum Noricum oder Sammlung auserlesener kleiner Schriften... Altdorf, 1759. 281–285. A mondott részt ld. uo. 283. A művet idézi *Teszelszky, K.*: A magyar korona megjelenése, 10. (A tartalmára nem tér ki.) Megemlíthető még Johann Peter Millernek a Szent Koronával kapcsolatos dolgozata, amely azonban inkább a Hartvik-legendában olvasható koronaeredet, illetve a Szilveszter-bulla kritikájával foglalkozik. *Johannes Petrus Millerus*: De corona Hungariae apostolica disquisitio historica. Ulmae, [1759.] A művet említi *Teszelszky, K.*: A magyar korona megjelenése, 10.

26 Ld. *Szekelet Estvan [Benczédi Székely István]*: Chronica ez vilagnac jeles dolgairól. Craccoba, 1559. A szerzőre és műveire ld. *Péter Katalin*: Az első magyar világkrónika szerzője, Benczédi Székely István. In: *Péter K.*: Papok és nemesek, 66–76.; *Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlelet hangszülváltásai a XV–XVIII. században. Budapest, 2006. 68–75. A Szent Istvánról szóló részt ld. uo. 74.

27 Szent István – kanonizációja miatt – a szentekről folyó hitvitákba is bekerült. Gyarmathi Miklós református prédikátor az ő szentté avatását és tiszteletét is bírálta Monoszlói András ellen írt hitvitázó művében. Ld. *Gyarmathi Miklós*: Keresztyeni felelet Monozloi Andras [...] könyve ellen... Debreczenben, 1598. 43v. Gyarmathi és Monoszlói vitájára, és a szentisztelettel kapcsolatos felekezeti ellentétekre általában ld. *Gábor Csilla*: Hagiográfia és polémia. Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről. In: Szöveggyógyomány és íráskultúra a korai újkorban. Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006. Szerk. Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 115–132. Később Szenci Molnár Albert is helytelenítette Szent István kultuszát. Czeglédi István (1619–1671) református lelképásztor egyik művében azt írja, hogy bár nem vonja kétségbe a szent király jámborságát, a kanonizációja szerinte nem bizonyított, hogy valóban a „megdicsőült szentek” közé került. Ld. *Czeglédi István*: Az országok romlasarui írot könyvnek első része. Kassa, 1659. 536–537. A szöveg helyét idézi: *Erdős Zoltán*: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában. *Sic itur ad Astra* 65 (2016) 117.

28 Heltai eredetileg 1575-ben megjelent krónikájának új kiadása: *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. (Bibliotheca Historica) Budapest, 1981.; a Szent Istvánról szóló pozitív jellemzést ld. uo. 86–94. Kulcsár Péter úgy véli, hogy Szent István Mátyásnak, Heltai legfőbb királyeszményének az előképe a műben – bár Heltai ugyanakkor kritizálja Istvánnak a pápához való túlságos ragaszkodását, illetve a szerzetesrendek iránti jóindulatát. Ld. *Kulcsár Péter*: A történetirő Heltai. (Kiadás- és szövegtörténeti áttekintés.) In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. (Memoria Saeculorum Hungariae 5) Budapest, 1987. 131–132. Még ld. *Szörényi László*: A magyarországi latin humanista történetírás és népryelvű átalakítása: Antonio Bonfini és Heltai Gáspár. In: Uő: Philologica Hungarologica. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról. Budapest, 2002. 69.; *Péter Katalin*: Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: „... éltünk mi sokáig ‘két hazában’...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. (Speculum Historiae Debreceniense 9) Debrecen, 2012. 22–23.

29 Ld. *Pósházi János*: Igazság istápjá, avagy olly catechismusi tanítás, mellyben a' keresztényen reformata vallás bőven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen... óltalmaztatik. Saros-Patakon, 1669. 186. Még ld. *Tóth G.*: Szent István, Szent Korona, államalapítás, 83–84.

30 Czeglédi véleményére Szent Istvánnal kapcsolatban ld. a 27. és a 33. jegyzeteket.

31 Újra meg újra felbukkannak olyan vélemények a szakirodalomban, miszerint korszakunkban a protestánsok is nagy tisztelettel öveztek volna István személyét. Ld. *Szekfű Gyula*: Szent István a magyar történet századaiban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. I–III. Budapest, 1938. III. 30.; *Bene Sándor*: A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány fordulópontja. In: „Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Szerk. *Bene Sándor*. Budapest, 2006. 92.; újabban *Erdős Zoltán*: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában. Sic itur ad Astra 65 (2016) 117. Ám a fentiekből is látszik, hogy a kritikus állásfoglalások voltak többségben. A pozitív István-képet rajzoló szerzők között az említett három református írón kívül még megemlíthetjük a fentebb más szempontból tárgyalt Révay Pétert és Czvittinger Dávidot is, akik egyaránt dicsérelőleg szóltak első királyunkról.

32 Szentiványi művére még ld. másik tanulmányunkat a második kötetben. Kocsi Csergő János válaszáat ld. *Gratiamus Rechabaeus* [Kocsi Csergő János]: Malleus XV. dilemmatum, quae omnibus dominis acatholicis (evangelicos ita nominat) in Hungaria pro Xenio novi anni 1699. affectuosissime (iuxta Gal. 4:17.) quidam obtulit. Theopoli [Debrecen], 1704.

33 Kocsi Csergő eljárása a következő volt: idézte Szent István „első törvénykönyvéből”, vagyis az Intelmekből a szentháromságról szóló részt, majd összefoglalta tíz cikkelyben annak állításait; ezt követően pedig kijelentette, hogy „e cikkelyekben hűen és szilárdan hisznek mindannyian az evangéliumi hittek – úgy, ahogy arra a megboldogult király szentségesen int –, és ezt vallják minden eretnekkel szemben; éppen a pápisták azok, akik ezeknek [a cikkelyeknek] a legnagyobb részét sokszorosán aláássák.” („Hos articulos omnes Evangelici, prout sancte monet rex beatus, fideliter firmiterque credunt, et asserunt contra omnes haereticos; quos maximam partem ipsi Pontificii multipliciter labefactant.”) Ld. *Kocsi Csergő J.*: Malleus, B8r. Még ld. *Tóth G.*: Szent István, Szent Korona, államalapítás, 88–90. Az *Intelmeket* egyébként már Czeglédi István is felhasználta hasonló célra egyik hitvitázó művében. A református szerző ama részt emelte ki, ahol az *Intelmek* szerzője azt írja: Krisztus a híres igeversben (Mt 16.18.) magát tekinti kősziklának (és nem Pétert – teszi hozzá Czeglédi). A református író következtetése: „Láddé hogy ez a jó magyar király nem volt jesuita!” Ld. *Czeglédi István*: Az Úr frigy szekrénye előtt Dagon le-dülése, az

az Gorup Ferencz győri nagy prepost miserül irt könyvecskéjének olly megsemmisítése [...] Colosvarat, 1670. 9. A szöveg helyre felhívja a figyelmet *Erdős Zoltán*: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában. Sic itur ad Astra 65 (2016) 117. Egyébként Kocsi Csergő János szintén így magyarázza az *Intelmek* mondott szakaszát: „Idem loco eodem, interpretans haec verba Christi, Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, sententiam evangelicorum, non Pontificiorum exprimit...” Uo. C1r. De ez nem feltétlenül átvétel Czegléditől, hiszen a szöveg helyre értelmű magyarázata alighanem kézenfekvő volt egy protestáns hitvitázó számára.

34 Ld. *Kocsi Csergő J.*: Malleus, C1r–C1v. A *Patrona Hungariae*, vagyis a Magyarországot oltalmazó Szűzanya kultuszát már korábban is kritikával illették a református tollforgatók. Az általunk fentebb említett szerzőkön kívül megemlíthető még itt Luther eszméinek egyik első magyarországi hirdetője, Dévai (Bíró) Mátyás is, aki bírálta Szent Istvánt a Máriának tett országfelajánlásért. Ld. *Ács Pál*: A szentek aluvása. Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata. In: *Ács P.*: „Elváltozott idők”, 11–34.; *Csepregi Z.*: A reformáció nyelve, 224–225. Szintén itt említenődik meg Czeglédi István és Tolnai Szabó Mihály (1640–1694 u.) református egyházi írók, akik a szentekkel kapcsolatos általános bírálatukban megemlítették Szűz Mária Magyarországra vonatkozó védőszent-szerepét is. Ld. *Erdős Zoltán*: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában. Sic itur ad Astra 65 (2016) 117. Kocsi Csergő János viszont merőben újat hozott azzal, hogy nem bírálta, hanem *tagadta* az országfelajánlást és Mária védőszent-mivoltát.

35 Matthias Flacius két alapvető – és Kocsi Csergő által is idézett – vonatkozó művére, a magdeburgi centuriákra és a *Catalogus testium veritatis*ra újabban, további bőseges irodalommal ld. *Oliver K. Olson*: Matthias Flacius and the survival of Luther's reform. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 20) Wiesbaden, 2002. 233–241, 256–279. Még ld. *Óze Sándor*: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. 226–228.

36 Valami hasonlóval próbálkozott már korábban Szőnyi Nagy István (1633/1634–1709) református prédikátor is, aki szerint a magyarok keresztény hitre térése idején „noha már akkor a pápistaság és az Antichristusnak ereje s tudománya lábra kezdett vala ugyan az Istennek anyaszentegyházában állani, de még akkor nem szédült vala ennyire meg maga fejétől kigondolt ennyi hamis tudományátul...” Ld. *Szőnyi Nagy István*: Martyrok coronája, mely az evangéliomi igaz vallásban alhatatossáknak, és a mártýromság szenvedésben diadalmassáknak, fejekben [...] fénlük [...] Kolosvaratt, 1675. 94–95. A szöveg helyre felhívja a figyelmet *Erdős Zoltán*: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában. Sic itur

ad Astra 65 (2016) 117. A „hanyatló egyház” ideája szintén a melanchthoni-flaciusi időszemléletre megy vissza. Vö. *Oliver K. Olson*: Matthias Flacius and the survival of Luther's reform. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 20) Wiesbaden, 2002. 259.; *Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991. 83–92.; *Úó*: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. 185–228.

37 *Kocsi Csergő J.*: Malleus, B8r–C2r, D1v–D4r. A 10–13. században a bizánci rítusú egyház valóban markánsan jelen volt Magyarországon, még ha nem is alkotott külön egyházszervezetet. Ld. *Pirigyi István*: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 161–165.; legújabban ld. *Komáromi László*: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog-és Államtudományi Karának könyvei. Doktori értekezések 1) Budapest, 2013. 23–124, különösen 25. Vagyis itt Kocsi Csergő János egy valós jelenségre tapintott rá, amely azonban az addigi magyar történelmi hagyományból szinte teljesen hiányzott.

38 Életére és műve keletkezésére további irodalommal ld. *Ritoók Zsigmondné*: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. Magyar Könyvszemle 89 (1973) 2. 180–185.; *Csorba Dávid*: „A' sovány lelket meg-szépíteni”. Debreceni prédikátorok (1657–1711). (Nemzet, egyház, művelődés V) Debrecen, 2008. 192–261.; *Úó*: Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához. Egyháztörténelmi Szemle 15 (2014) 4. 51–76.

39 A Kocsi Csergőtől átvett részeket ld. [*Debreceni Ember Pál*] – *Fridericus Adolphus Lampe*: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania... Trajecti ad Rhenum, 1728. 20–30. A kérdésre még ld. *Tóth G.*: Szent István, Szent Korona, államalapítás, 94–101.

40 E jelentős író szinte teljesen feledésre ítélte a honi történettudomány, még önálló tanulmány sem született róla. Életéről, pályafutásáról a legfontosabb munkának a saját önéletrajza tekinthető, amely a professzori előléptetése alkalmából kiadott nyomtatványban jelent meg 1750-ben. Ld. *Godofredus Schwarzius*: [Vita.] In: Ernst August Bertling: Ordinis Theologici H. T. Decanus Ernestus Augustus Bertlingius... promotionem in facultate theologica factam, nimirum... Godofredum Schwarziuum... Sacrosanctae Theologiae doctorem d. XXV. Iunii A. R. S. MDCCCL. ... creatum atque proclamatum esse iam publice indicit... Helmstadii, 1750. 23–40.

41 Ezt már műve címében nyilvánvalóvá teszi. Ld. *Gabriel de iuxta Hornad* [*Schwarz Gottfried*]: Initia religionis orientalis inter Hungaros ecclesiae et fabulosis narrationibus expurgata.

Francofurti et Lipsiae [! Halle], 1740. A mű címének magyar jelentése: „A keresztény vallás kezdetei a magyarok között, amelyeket a keleti egyháznak tulajdonított [ti. e műben Schwarz Gottfried], továbbá a kétséges és mesés elbeszélésektől megtisztított.”

42 Ióánnés Skylitzés művének vonatkozó részét Moravcsik Gyula magyar fordításában, Olajos Teréz jegyzeteivel ld. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár, 7) Szegei, 1995. 152–153.; a szerzőre ld. uo. 151.

43 *Gabriel de iuxta Hornad [Schwarz Gottfried]*: Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta, eademque a dubiis et fabulosis narrationibus expurgata. Francofurti et Lipsiae [! Halle], 1740. 19–38.

44 Egy helyen azt írta: a pápának Magyarországon nem volt más dolga, mint learatni az érett termést, amelyet előzőleg „laikusok és görög papok” vetettek el. Uo. 19.

45 Uo. 46–47.

46 Uo. 48.

47 A bullával kapcsolatban felderítette a hamisító két fő forrását (a Hartvik-legendát és VII. Gergely pápa leveleit), s más súlyos érveket is felhozott ellene. Uo. 50–56. Ezzel megindította az első magyar *bellum diplomaticumot*, azaz „oklevélháborút”, ugyanis a későbbiekben a katolikus táborból többen is a hamisítvány védelmére keltek, s igyekeztek megcáfolni Schwarz érveit (Stiltinck, Kollár, Pray, Katona stb.). Ami a Hartvik-legendát illeti, szerzőnk rámutatott a szöveg gyenge pontjaira, viszont hibázott abban, hogy kései keletkezésűnek (13. századnak, sőt, egy másik helyen 14. század eleinek) vélte a legendát. Uo. 56–60. Schwarz emellett – a pozsonyi Martin Schödel 1629. évi *Disquisitionjára* támaszkodva – cáfolta, hogy a Szentszéknek (is) felajánlotta volna Szent István az országot (ahogyan azt VII. Gergely, illetve rá támaszkodva a Szilveszter-bulla szerzője állította). Uo. 73–76..

48 Személyére, történeti munkásságára újabban ld. *Gudor Kund Botond*: Istorical Bod Péter (1712–1769). Cluj-Napoca, 2008.; *Uő*: Az erdélyi románok tudományos történetírója: Bod Péter (1712–1769), a magyarigéni református lelkész. In: Bod Péter: Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve (1745, 1764). Az erdélyi oláhok uniátatásokról való rövid história (1745). Az Erdélyben lakó románok rövid története – Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia (1764). Közread. Imregh Monika – Gudor Kund Botond. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2012. 7–32.

49 *Petrus Bod*: Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora, ex monumentis partim editis, partim vero ineditis fide dignis collecta. Ed. L. W. E. Rauwenhoff, adjuvante Carolo Szalay. Tom I. Lugduni Batavorum, 1888. 85.

50 Uo. 71.

51 Kiadása: *János Kénosi Tőzsér – István Uzoni Fosztó*: Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica. Liber I–II. Ed. by János Káldos; introduced

by Mihály Balázs; revised by Miklós Latzkovics. (Bibliotheca Unitariorum IV/1) Budapest, 2002.; fordítása: *Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István*: Az erdélyi unitárius egyház története. Ford. Márkos Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. I. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1) Kolozsvár, 2005. E művek keletkezéstörténetére, tartalmára ld. *Káldos János*: Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből. *Keresztény Magvető* 101 (1995) 4. 294–307.; *Balázs Mihály*: Az Erdélyi unitárius egyház története keletkezése és forrásai. In: Uo. xiii–xliv.

52 Uo. 62–69.

53 Uo. xiv–xvi.

54 Életére újabban ld. *Szelestei N. László*: 18. századi tudós-világ II. Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Szerk. Németh Mária. Budapest, 1981. 519–562.; *Szállási Árpád*: Weszprémi István (1723–1799) és kora. (A debreceni orvostudomány nagy alakjai 6) Debrecen, 1995.

55 *Weszprémi István*: Magyar országi öt különös elmélmédek. Pozsonyban, 1795. 7. Az eredeti tanulmány, ahol a feliratok olvashatók, 1790-ben jelent meg, előbb rövidebb, majd hosszabb formában. Ld. uo. 5. (Később más tanulmányokkal együtt kiadta 1795-ben; mi ezt a kiadást használjuk.) Weszprémi megállapításainak értékelését ld. *Moravcsik Gyula*: A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. I–III. Budapest, 1938. III. 426., 442.; *Bertényi Iván*: A magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja. Budapest, 1996. 19.

56 *Weszprémi István*: Magyar országi öt különös elmélmédek. Pozsonyban, 1795. 8–9.

57 Uo. 7–8., 15., 17–18.

58 Uo. 9., 23–24.

59 Weszprémi eme kijelentései a tudomány mai álláspontja szerint is megállják a helyüket. A Szent Korona eredetével kapcsolatos újabb összegzések: *Tóth Endre*: Szent Korona. In: MAMÚL XI. 102–113.; *Thoroczkay Gábor*: A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története. *Egyháztörténeti Szemle* 16 (2015/3) 21–25.

60 Életére, munkásságára újabban ld. *Bodnár-Király Tibor*: Decsy Sámuel (1742–1816): orvos, tudós, lapszerkesztő (vázlat). *Kaleidoscope* 6 (2015) 10. 25–36.

61 Ld. *Decsy Sámuel*: A magyar szent koronának s az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Bétsben, 1792. 77–166., 172–175., 197–198.

62 Szent István és a Hartvik-féle koronaeredet (a pápai látomás) „racionalizáló” bemutatása Decsnyél: uo. 99–103. Decsy véleményére s annak utóéletére ld. *Bodnár-Király Tibor*: Koronaeszmé és történelem. Vita a Szent Koronáról a 18. század végi Magyarországon. In: Politikai elit

és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Sziártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. (Talentum Sorozat 8) Budapest, 2012. 185.; *Uő*: Szent Korona és nemzeti karakter a 18. század végének magyar eszméletörténetében. In: „Politica filosofice okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen, 2013. 216.; *Szabados György*: Jezsua „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: *Clio inter arma*, 221. Decsy felvilágosult eszméire ld. *Bodnár-Király Tibor*: Uo. 177–178.